

השלישית דומה במקצת בדרך הצעתה לדרשה הראשונה. בה נמצא שימוש במדרשי חז"ל, אבל הפעם מוצגים פרטי הדברים בניסוח מחודש. הדרשן בחר להביא קצת ממאמריהם של חז"ל במעין פארפרזה.

עד כמה שידיעתי מגעת לא נקבעה בספרות ההלכה חובה לדרוש בזמן משתה המילה, אבל היה זה כנראה נוהג מצוי באשכנז. עדות על כך אנו מוצאים בדברי ר' יעקב הגזר, שחי במחצית השנייה של המאה ה"ג. ר' יעקב זה אומר: "ו(כתיב בראשית כא, ח): 'ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק', ודרשו: ביום ה"ג [השמיני] מל אברהם את יצחק בנו. באותו היום שנימול יצחק, עשה אברהם משתה גדול⁸. מכאן לאבי הבן, שעושה שמחה ומשתה ביום מילת בנו, ומזמרים ומירות ודורשים דרשות מענינו של יום, מעניני המילה, לכבוד המקום ולכבוד וקראים וכו"⁹. הדרשות אשר בכתב היד שלפנינו באות, כך יש להניח, למלא את הצורך עליו מדבר ר' יעקב הגזר, והן משקפות קרוב לוודאי דרשות שנדרשו בפועל בציבור, הן אמנם קצרות ביותר, אבל עובדה זו כשלעצמה אינה כופה עלינו לשלול אפשרות זו.

ב"כללי המילה לר' יעקב הגזר" הנ"ל וב"כללים" של בנו, ר' גרשם, מצויות מספר דרשות למילה, והשוואתן מבחינה מבנית וצורנית לדרשות שבכ"י מורה, שאכן דרכי הדרשה, שבאו לידי גילום באחרונות משקפות את דרכי הדרשה של אותם דורות. לצורך הבהרתן של דרכים אלו מן הראוי לדון, ולו בקצרה, בחלקים מסוימים של ה"כללים" ולעמוד על האופייני לדרשות ומצויות בהם מנקודת המבט הצורנית¹⁰.

יחידה עניינית גדולה בפתיחת ה"כללים" של ר' יעקב נבנית על-ידי קיבוצם של מאמרי חז"ל בנושא המילה¹¹. המחבר נוהג להזכיר בה את מקורי המאמרים ומקפיד לרוב על מסירתם כלשונם במקומם. בתוכה של חטיבה דרשנית זו משלב עורך ה"כללים" דרשה [אשר] דרש בחור א' [אחד] על שני תאומים, שנולדו לאביו, ביום שנעשו תמימים¹², ואף היא עשויה

הבושם, כרך ד, ירושלים תשכ"ט, עמ' 77-74, 110, 114, 154 ובגוף הספר מצויות עוד דוגמאות לעשרות. י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, על-פי מפתח, הערך הנ"ל.

7 עיין "כללי המילה לר' יעקב הגזר", בתוך: זכרון ברית לראשונים לר' יעקב גלאסבערג, קראקא תרנ"ב, עמ' 68-67, והשווה לכן "כללי המילה לר' גרשם ב"ר יעקב הגזר", שם עמ' 122. על ר' יעקב ובנו ר' גרשם ראה דברי א. אפסוביצר, מבוא לראבי"ה, ירושלים תפרי"ה, עמ' 76, סעיף 4. בשאלת עריכתם של ה"כללים" הנוכחים ראה מ"ש"כ י. הכהן מיללער בדברי הקדמתו לזכרון ברית לראשונים, שם עמ' xiii ועמ' xvii. החתימה "גזר" פירושה מוהל, ראה לדוגמא תרגום לבראשית יז, י"א וכמוהו הרבה. ר' גרשם מכונה לפעמים במפורש "מוהל", שם עמ' 74 וכן שם עמ' 101.

8 דרשה זו רוחת בספרות ההלכה והמנהג. ראה מחזור ויטרי סי' תקו, ספר הרוקח, הלכות שבת סי' קט, תוספות שבת דף קלג ע"א ד"ה "שש" בשם ר"ת, פירושי רבותינו בעלי התוספות על התורה לבראשית כא, ח, תניא רבתי הלכות מילה, ב"תיקונים והוספות" לסידור רבינו שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא, שה"ל זה מקרוב הרב מ. הרש"ל (ירושלים תשל"ב), וכן כמה שציין י. פריס-חורב במהדורת המאור לאבוהב שה"ל, ירושלים תשכ"א, עמ' 189.

9 גם בסמ"ג, הלכות מילה, עשין כת, יש רשמים של דרשה שבע"פ, ואכן עניין המילה היה אחד מן הנושאים, שאת חשיבותם הבלט והגדיל ר' משה ה"דרשן" זה, בדרשות שנשא בנוודיו בספר בשנים 1235-1236, וראה א. עפשטיין, ר' משה הדרשן מנרבונא, כתיב ר' אברהם עפשטיין, ירושלים תש"י, כרך א, עמ' רס; ש. א. פוזנסקי, מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, בראש הפירוש על יחזקאל ותרי עשר לר' אלעזר מכלגנצי עמ' xciv-xciii, צווג Zur Geschichte, עמ' 83, ובהרחבה א. א. אורבך, בעלי התוספות, שם עמ' 384 ואילך ובעיקר שם עמ' 385-386, וכן י. ד. גילת, שתי בקשות לר' משה מקוצי, תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 58-54.

10 על ההקבלות הענייניות, שבין הדרשות ב"כללים" והדרשות בכ"י, אעמוד בקצרה בהערותי לגוף כה"י.
11 זכרון ברית לראשונים, שם עמ' 141. מעניינת הערתו של בעל ה"כללים" על סתירה בין התחומא לבין פרקי דרבי אליעזר בעניין מילת אברהם, שם עמ' 5, המעידה, שאין הוא עושה "מעשה מוכני" בהעתקתו, ויש עוד כמותה. 12 שם עמ' 6.

שלוש דרשות אשכנזיות קדומות מכ"י בית הספרים *

מאת

יעקב אלבוים

א

דרשות למילה והדרשה האשכנזית במאה ה"ג

כתב יד Heb. 8° 1282 הוא קובץ אשכנזי קדום, וכבר תיארנו בקצרה ד. גולדשמידט ז"ל לפני שנים הרבה¹. גולדשמידט גם קבע את זמן העתקת כתב היד לשנת 1305, ותאריך זה מקיים. החיבורים המצויים בקובץ יוצאים ללמד לכמה וכמה נושאים, אבל דיוני יצטמצם בחטיבה קצרה מתוכו בלבד, שענינה שלוש דרשות למילה המצויות בו קרוב לסופו². בשלוש הדרשות יש ענין רב מצד תוכנן³. כמו שעוד אראה מתגלים בהן "חידושי דברים", אבל בנוסף לכך יכולים אנו ללמוד מהן גם לענינה של סוגיה אחרת, והיא — טיבה של הדרשה באשכנז במחצית המאה ה"ג, פרשה שידיעתנו בה היא מועטה⁴. דרשות אשכנזיות מן התקופה הנזכרת הן נדירות, ויש חשיבות גם מבחינה זו בכל דוגמא חדשה של דרשה המגיע לידעתנו. אין בידי לקבוע בוודאות את זמן כתיבתן של הדרשות, אבל אני נוטה לשער, שהוא לכל המאוחר כדור קודם להעתקתן. מבנה הדרשות ואופיין מורים, כפי שאנסה להוכיח, על זמן זה. זהו גם זמנו של רוב החומר המצוי בקובץ. שלושה אופני דרשה באים לכלל גילום בדרשות הנזכרות, ועל דרך ההכללה אפשר לומר, שבכל אחת מהן משתקף, בצורה בהירה למדי, אחד מן האופנים.

בדרשה הראשונה נמצא מעין מעשה פסיפס של מאמרי חז"ל העשוי בדומה למה שאנו מוצאים ב"ילקוטים". הדרשה השניה בנויה על גימטריאות ועל נוטריקונים. ברור ומחזור, שבדרכי הדרוש האלה כשלעצמם אין משום חידוש — "גימטריא" ו"נוטריקון" הם כידוע מ"מידות האגדה". דוגמאות לדרשות על-פי דרכים אלו מצויות כבר במדרשים, מעט ביחס בקדומים, יותר מכך במאוחרים, ובמיוחד מרובות הדוגמאות במדרשים, שמקורם הוא בית מדרשו של ר' משה הדרשן⁵. ברם אצל בעל הדרשות שלפנינו (כאצל בני דורו, אם אכן כיוונתי היטב את זמנו) הולך ומשתנה תפקידן של מידות הדרש המצוינות. הגימטריאות והנוטריקונים אינם מובאים רק כאסמכתא למסקנות, שאת תקיפותן למד הדרשן בדרכים אחרות, כפי שזה לרוב במדרשים, אלא הם משמשים כאבני יסוד וכאבני בנין בדרשה. תוך כדי "השתעשעות" בהם ובאמצעותם מגיע הדרשן לעיתים למסקנות, שהן בבחינת חידוש מעיקרא. מעין זה אנו מוצאים גם בספרותם של "חסידי אשכנז" המרבים כידוע בשימוש במיתודות דרש אלו⁶. הדרשה

* תודתי נתונה למנהל המחלקה לכתבי היד העבריים של בית הספרים ד"ר מ. נדב, על הרשות לפרסם מכ"י זה, ולעובדי המחלקה — על עזרתם.

1 בהקדמה ל"מנהגי ר' חיים בן פליטאל" שה"ל מכ"י זה, ראה: קרית ספר, כ"ג (תש"ו), עמ' 324 ואילך, שם, כרך כ"ד (תש"ז-תש"ח), עמ' 73 ואילך, ולעניינינו — שם, כ"ג, עמ' 324. 2 דף צג ע"ב — צד ע"ב.
3 לפני הדרשות הועתק הפיוט: "הרחמן הוא יברך אבי הילד ואמו" המיוחס לאברהם בר יצחק כהן צדק, פייטן בן המאה ה"א. הנוסח שבכ"י הוא משובש ביותר. לענייניו של פיוט זה ראה: "אוצר התפילות", חלק א, עמ' 521 בסדר ברכת המזון לברית מילה, ובמה שציין י. דוידסון ב"אוצר השירה והפיוט" בערכו — ה 1052.
4 ראה מ"ש"כ בע"ז ח. ה. בן-ששון, דרשה, האנציקלופדיה העברית, כרך יג, עמ' 214-216.
5 ראה א. א. אורבך, גימטריא, האנציקלופדיה העברית, כרך י, עמ' 683-685.
6 ראה א. א. אורבך, בעלי התוספות, ירושלים תשי"ז, על-פי מפתח, ערך גימטריאות. הנ"ל, מבוא לערוגת

על-פי השיטה המתוארת. נמצאת למד, איפוא, שמתכונת זו שימשה גם בדרשה שלגביה מצינו עדות מפורשת, שהיא היתה דרשה ציבורית, והמצוי בכתב היד בסגנון זה אינו בבחינת "יוצא דופן"¹³. בדרך דומה של הצעה גט המחבר, ר' יעקב הגוזר, לקראת סיום מערכת ה"כללים" שלו¹⁴, ועל כמה פרטים אעמוד בקצרה בהמשך.

הן בחטיבות הנ"ל והן בחלקים אחרים של החיבור נמצא דרשות על-דרך הגימטריא והנוטריקון, ולדוגמא — ר' יעקב כותב¹⁵: "גדולה מילה ששקולה כנגד כל המצוות, שנאמר (שמות לד, כז): 'כי על פי הדברים האלה כרתי אתך ברית ואת ישראל'. וברית — בגימטרי' תרי"ב, יראת ה' בגימטרי' תרי"ג". והדברים מוכרים וידועים¹⁶. להלן מוסיף ר' יעקב הערה משלו, תוך שהוא מתבסס על נוסח אחר של אותה דרשה, וז"ל¹⁷: "לפיכך כל העם העוסקים במצות מילה והעם הנאספין שמה זוכים לקיים כל התורה כולה, תרי"ב כמנין ברית, חד דחסר זו מילה עצמה, הרי תרי"ג. מפני שהיא חביבה". מתברר אס-כן שגם דרשות על-פי שיטה זו ושכמותה נעשו רווחות¹⁸, ומשעה שעל כמה מן הדרשות אף הועד במפורש, שהן נדרשו בפני ציבור, יכולנו ללמוד לא רק על מידת השתרשותן של שיטות הדרש הנזכרות בדרשה האשכנזית שבכתב, אלא גם בדרשה הציבורית הפומבית.

אתאר בקצרה את הדרשה של ר' מנחם בן יעקב מוורמייזא¹⁹, דודו של ר' יעקב הגוזר וחברו של בעל ה"רוקח", אשר הובאה ב"כללים", וממנה נלמד על מיתודת דרש נוספת, שהלכה ונשתרשה בדרשה האשכנזית. דרשה זו עניינה העיקרי הוא חובת מילה בעשרה, ר' מנחם לומד

13 משום עצם טיבה של השיטה נמצא כמה וכמה פעמים ביחידה הנזכרת שב"כללים" מעין חזרות, אבל אין למצוא בשום מקרה כפל דברים גרידא. המחבר אמנם שנה וציטט מאמרים הדומים בחלקם זה לזה, כרם הוא עשה זאת בעיקר כדי להציג את ההתנגונויות שבהם, ולא את הדמיון שביניהם. זו הדרך בה הולכים גם בעלי ה"ילקוטים", שכמה מהם חיו בסמוך לזמנו. אולם בחיבור זה, שלא כמו ברוב ה"ילקוטים", מוסיף המחבר גם דברי קישור ומסקנות משלו, ומשום כך מאבדת המסכת המוצעת כאן קצת מן האופי האנתולוגי שלה. על העניין האחרון ועל עניינים חשובים אחרים לאופיים של ה"כללים" עמד כבר י. הכהן מיללער במבוא לזכרון ברית לראשונים, שם עמ' xvi, 14 שם עמ' 94 ואילך. 15 שם עמ' 10.

16 מקורם הוא בדברי ר' משה הורשן, ראה בראשית רבתי, מהדורת אלבק, עמ' 75, ושם מצינו: "ברית — שקולה מצות ברית ככל התורה כלה, שכל התורה תרי"ג, וברית חשבונה תרי"ב, ויראה הרי תרי"ג".

17 בסיום נקט המחבר בלשון שדוגמתה נמצא ב"מדרש אגדה", ראה מהדורת בורר, עמ' ק, ועיין בהערות בורר במקום המצויין ובהערות אלבק בבראשית רבתי שם, וראה עוד ב"כללי המילה" של ר' יעקב, שם עמ' 68 וכן שם עמ' 103, ושם עמ' 123, ב"כללי" ר' גרשם, וכן במחזור ויטרי בפירוש לפרקי אבות ספ"ג, מהדורת הורוויץ, עמ' 520, שם סי' תקז, עמ' 628, ב"תיקונים והוספות" לסידור רבינו שלמה מגרמייזא, שם עמ' שו, ב"מושב זקנים" על התורה לבראשית יח, כד, וכן ספר מהרי"ל, הלכות מילה, סבינוטה ש"ו דף פה ע"ב.

18 בספר מצויות כמה גימטריאות אחרות, שאמנם אינן בוגות דרשה עצמאית, אבל יש בהן כדי ללמד על נפוצותה של השיטה, ואזכיר אחת מהן: "וכשהוא עושה פריעה, אומר ר' יעקב, עולה לו זכות מצות פריעה לכל ימות השנה, שם"ה כמנין פריעה", ראה שם עמ' 68, והשווה לכן מנורת המאור של אבוהב, שם עמ' 183, ומתברר איפוא, שמקור הגימטריא שם הוא אשכנזי ונוטריקון אחד מרכיבים: רמז לברכה "אשר קדש ידיו מבטן" מוצא ר' יעקב על-פי ראשי תיבות "אקים", אשר בפסוק (בראשית יז, כא): "ואת בריתי אקים את יצחק", שם עמ' 89. נוטריקון זה רווח, והוא נזכר גם בפירושי רבותינו בעלי התוספות על התורה לפסוק הנזכר, בבעל הטורים שם, בסמ"ג ריש הלכות מילה, עשין כח, ב"שבלי הלקט" הלכות מילה ד, וראה גם במנורת המאור לאבוהב, שם עמ' 180, ובמקורות שציין י. פרייס-חורב שם, הערה 5.

19 זכרון ברית לראשונים, שם עמ' 62. לאזכרות נוספות של ר' מנחם ראה שם עמ' 80 וכן שם עמ' 74. בזו האחרונה מציין המלקט, שר' מנחם הוא דודו של ר' גרשם הגוזר (ולא דוד האב, ר' יעקב) וצ"ע. על אודות ר' מנחם, ראה משי"ב א. אפסוביצר במבוא לראבי"ה, שם עמ' 262 ושם עמ' 382 ואילך, והוסף על האזכרות ולעיל, שצוינו גם ע"י אפסוביצר, גם זכרון ברית לראשונים, עמ' 77, 84 ו-124 (בקטע האחרון העתיק ר' גרשם את האמור ע"י אביו ב"כללי המילה" שלו, שם עמ' 77).

דין זה מן האמור ב"פרקי דרבי אליעזר" [פרק יט 20] (בלשונו: "בריתא דרבי אליעזר") באותו עניין, ומצטט את נימוקיו. המדרש הוכיח את העניין בקצרה על-פי שיטת האנאלוגיה, ור' מנחם מוסיף למה שהביא מ"פרקי דרבי אליעזר" אנאלוגיות מפותחות משלו. הוא מונה פסוקים האמורים בפרשת המילה ובעניינים אחרים, שמהם הוא מקיש אליה, ושבהם מודגש עניין ה"עשרה", וכן סופר את מספר התיבות בפסוקי מפתח המדברים בה לשם ביסוס הדין, ואגב כך הוא יוצא ללמוד לגבי נושאים אחרים במילה, גם שיטה זו של היסק יסודה בחז"ל, והיא כידוע חביבה על רבותינו "חסידי אשכנז"²¹, שר' מנחם דנן היה קרוב כנראה לחוגיהם²², אוירת שיטה זו מרחפת גם על הדרשות מכתב היד שאציג להלן.

ב"כללי המילה" לר' גרשם הבן מובאות שתי דרשות, ש"רבנו גרשם המוהל דרש"²³, ו"דרש" משמעו — על-פי שימוש הלשון ב"כללים" — דרש בציבור. בדרשות אלו מצטט ר' גרשם מאמרי חז"ל בענין המילה ומוסיף להם נופך משלו על-פי השיטות שצוינו, אם כדי להדגיש את חשיבותה היתרה של מצוה זו (בדרשה הראשונה)²⁴, ואם כדי להסביר את טעם פרטי ברכותיה (בשניה)²⁵, ושוב למדנו על חזירתן של שיטות דרש אלו לתחומי הדרשה שבציבור.

השוואת הדרשות ב"כללים", שסקרנו בקצרה כאן, ובכתה"י שלפנינו אל סעיפים שונים ב"ספר חסידים", בספר ה"רוקח" ובעיקר בספרי פרשנות התפילה והפיוט, שנכתבו באשכנז במאה ה"ג, כגון ב"ערוגת הנושם" של ר' אברהם ב"ר עזריאל וב"סידור חסידי אשכנז", שפורסם רק באחרונה, מצביעה על קירבה מרובה מבחינת שיטת ההצעה בין הדרשות לבין דברי המוסר, ההנמקות להלכות והפירושים לתפילה ולפיוטים שבאלו. כמו כן מתברר מן ההשוואה, שהדרשנים לא סללו להם בדרשותיהם דרכים, שהן חדשות מעיקרן, אין למצוא בדרשות אודותיהן דיברתי מתכונות מבניות חדשות, או תכונות צורניות השונות במוחלט מאלו המוכרות לנו מן הכתבים הנזכרים, ובכל זאת למדנו מהן שלושה גופי דברים בעלי חשיבות, ומן הראוי להעמידם שוב בקצרה.

א. הבאנו הוכחות מובהקות לקיומו של מוסד ה"דרשה בציבור", וכן למדנו על מציאותם של דרשנים שעסקו בכך, אמנם ידיעות מסוימות על עניינים אלו היו כבר בידנו גם ממקורות אחרים²⁶.

20 יש לתקן את הכתוב ב"אור זרוע" סוף הלכות מילה, שהזכיר עניין זה וציין מקורו ב"פרקי דרבי אליעזר" סי"א. ראה בעניין זה א. א. אורבך, מבוא לערוגת הנושם, כרך ז, שם עמ' 84 ואילך, ודוגמאות מרובות לשיטה זו של היסק נמצא גם במה שהביא הרב מ. הרשור בסידור ר' שלמה מגרמייזא הנ"ל, ממסורת בית המדרש של בעל ה"רוקח". וראה לדוגמא שם סי' קי"ט, שם עמ' רפב ואילך, בו נדונים בהרחבה ענייני מילה, וראה עוד להלן.

22 ר' מנחם ישיב בבית דין וורמייזא עם ר' אלעזר בעל ה"רוקח", ראה א. אפסוביצר, שם עמ' 382. על פירושים של ר' אלעזר בסגנון זה ראה א. א. אורבך, בעלי התוספות, שם עמ' 331 וכן י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, שם עמ' 70, 77, 122. הסבר על-פי שיטת הגימטריאות ניתן ב"כללים" לנוסח ברכת המילה, והוא מובא בשם "מדרש פסוקות" (=א). אבל מסגנון הדברים שם ניתן אולי להסיק, שגם הסבר זה בא לו לר' יעקב "מפי דודו ר' מנחם ז"ל, שאמר לו בעל חלוט", ממנו למד, כפי שהוא מעיד שם, טעם ניסוחן של ברכות אחרות, וראה לע"ז שם עמ' 80 וב"כללים" לר' גרשם, שם עמ' 130, והשווה למחזור ויטרי סי' תקז, שם עמ' 628, ולסידור רבינו שלמה ב"ר שמשון מגרמייזא, סי' קט, שם עמ' רפו.

23 ראה שם עמ' 101 ושם עמ' 103.

24 בדרשה זו, שם עמ' 101, דרש ר' גרשם בין השאר את הפסוקים (ויקרא כו, מא"ב): "או אז יכנע לבם הערל ואז ירצו את עונם וכו'", לאמר: "או — בגימטריא ז' זה השבת, אז — בגימטריא ח' זו מילה, שנתנה לשמונה", ולמד מכך, ש"אם יכנע לבבם הערל וישמרו שבת ומילה בלבד, בזכותם אזכור ואחמול עליהם ואסלה לעונם וכו'". ולגימטריא "אז" כנגד ח' ימי מילה השווה: פירושי רבותינו בעלי התוספות על התורה לשמות טו, א. ובמנורת המאור לאלנקוה, חלק ג, מהד' ענלאו, עמ' 474.

25 ועיין שם עמ' 103 ואילך. 26 ראה מה שצינו לעיל בהערה 4.

ב. מן הדרשות עצמן, הן מאלו שבכתה"י והן מן הידועות משכבר, ניתן לעמוד על התופעה של שילוב ישן וחדש בדרשות שבציבור. נמצא בהן שימוש בחומר אנדי ידוע, בדומה למה שאנו פוגשים בו ב"ילקוטים", אבל אפשר להבחין גם בנסיון להמשיך כאילו את מעשה האגדה וליצור יצירה עצמאית כלשהי על-פי מיתודות הדרש הרווחות בספרות המאה הי"ג, ביצירה היונקת ממסורותיהם של "חסידי אשכנז" ותלמידיהם, בעמדת ביניים. מנקודת מבט זו, עומדות הדרשות, שבהן "השתחרר" הדרשן ממסירת האגדות העתיקות כלשונן, במקורות שלפניה, ובחר להציען בפארפרזה. כלל הדברים, מן הבחינות המתוארות סיגלה לעצמה הדרשה שבציבור גם את מה שנתחדש וגם את מה שהיה מצוי משכבר בעולמה של היצירה הכתובה. מכל מקום, החידושים מבחינת דרכי ההצעה, אף כאשר קיימים כאלו, אינם מהותיים. בדרשות אותן בדקתי לא מצאתי יסודות צורניים מהפכניים. לא מצאתי דרשות שבהן מנע הדרשן את עצמו מזיקה וגם מתלות במדרשי חז"ל. אף כשהוא אוזן במיתודות, שגיבוש יתר שלהם נעשה בזמנו הוא, גם אז סגנון המדרשים, המבנים האופייניים להם, ואין צורך לומר, רוחם ואווירתם מפעמים בדרשות בתוקף רב. אין הדרשנים מסגלים לעצמם מתכונות מבניות, שהן חדשות בתכלית, ולא נורמות דיבור והצעה השונות במובהק מאלו של המדרש. וזה בניגוד גמור למה שאנו מוצאים בדרשות הרמב"ן וחביריו בספרד במאה זו גופה, או בדרשות אשכנזיות מאוחרות יותר, כגון של מהרי"ל, מהר"י איסרליין, מהר"ו ואחרים.²⁷

ג. גם אם צדקתי ואין למצוא בדרשות מתכונות מבניות וצורניות חדשות, ניתן לחוש במאמציהם הברורים של הדרשנים לגבש יחידות דרושיות, שיש בהן אחדות תימטית ומבנית, ויש לראות בכך נסיון ברור להחיות את הדרשה המדרשית הקדומה, דבר זה בולט במיוחד בדרשות שבכתה"י, שאעתיקן בסמוך.

הדרשות שבכתה"י מדגימות היטב כמה עניינים שניסיתי לבררם בקצרה כאן, אבל חשיבותן אינה מצטמצמת בכך. יש בהן גם חידושים תוכניים מעניינים, כמו שאראה להלן, ומבחינה זו הן פחות שיגרתיות מן הדרשות המקבילות, שבדברי ר' יעקב הגור ובנו ר' גרשם, ע"ד משל, ולכן יש טעם וחשיבות בפירסומן.

[צג ע"ב] למי"לה²⁸, כת' 29 כל אורחות י"י 30 חסד ואמת לגוצרי בריתו ועדותיו (תהילים כה, י). מי הוא שנוצר [כריתו] של הק' [הקב"ה]? זה אברהם, ומה היא בריתו זו שני' ואתנה בריתי ביני ובינך (בראשית יז, ב). כיון שנגלה היה יושב, שני' והוא יושב פתח האהל (שם יח, א). התחיל אברהם לעמוד, א"ל הק':

27 בגור "יוצאת דופן" היא הדרשה של הסמ"ג בראש חלק העשין, שנדרשה כהודאת ר' משה עצמו, בפני "גלות ספרד". אין בה סימנים למיתודות הדרש האשכנזיות עליהן דיברתי. יתרה מכך, הסמ"ג אף מנתק את עצמו מלשונם וסגנונם של המקורות התלמודיים והמדרשיים ומציע את דבריו בניסוח משלו. יתכן שדרשות על-פי דרכו נדרשו גם על-ידי אחרים בני אשכנז, אף שלא מצאתי דוגמאות לכך, אבל אין גם לשלול את האפשרות, שהסמ"ג התאים את סגנון דרשותיו לסגנון בני המקום אליו בא וסטה ביודעין ובמכוון מן השיטה הנקוטה על-ידי בני המקום ממנו יצא. עם זאת חשוב לציין, שגם בספר הסמ"ג וב"פשיטת" (המצוטטת הרבה בפירוש הריב"א על התורה) השימוש בגימטריאות, נוסריקונים, אנאלוגיות ודומיהן אינו תדיר, ועניין זה יש בו משנה חשיבות על רקע קירבתו של ר' משה ל"חסידות אשכנז" כמה שנוגע לשיטתו האידאית, וראה עוד כמה שכתבתי לעיל בהערה 9 ובמחקרים המצויינים שם.

28 השלמת הפיסוק, תוספת מראי המקום וכל ההערות בסוגרים הם משלי. המעתיק פיסק את הטכסט פיסוק חלקי בלבד.

29 ניסוחה של הדרשה, שתועתק להלן, קרוב לנוסח הדרשה באגדת בראשית פ"ט, והאחרונה דומה, כפי שציין בוכר במהדורתו לאגדת בראשית, למה שמצינו בתנחומא בוכר, וירא ד. הנוסח שבכתה"י הוא קצר יותר מן המקבילות שבמדרשים הנוכריים, אבל הוא מכורר היטב, וענין מלבד במקורות הנוכריים גם במחזור ויטרי סי' כב, ובהערות הרוויץ במהדורתו עמ' 16. לפרטים המרכיבים את הדרשה השווה עוד ב"ר פמ"ה, א ושם ו למקבילות שצוינו במהדורת תיאודור-אלבק לב"ר שם והוסף לאלו: בראשית רבתי פ"ח: "מאמרי

שב ואל תצטער, שני' נאום י"י לאדני שב לימיני וגו' (תהילים קי, א). אמ' אברהם: וכי כך הדרך, שאתה עומד ואני יושב? א"ל הק': בזכות שאתה אומ' לי לישב חייך, שעתידין בניך לישב בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ואני עומד, שני' אלהים נוצר בעדת אל (שם פב, א). התחיל אברהם מקלס: ותחן לי מגן ישעך וגו' (שם יח, לו). כשרדפתי אחר מלכים, שני' אנכי מגן לך שכרך [וגו'] (בראשית טו, א); וימיגר תסעדיני (י) (תהילים שם, שם), [צד, צ"א] כשאחות את הערלה ואני חותך; וענותך תרבני (תהילים שם, שם), שאתה יושב ואני עומד (י) 31. בוא וראה 32 כמה כוח נתן הק' לאברהם, שמל עצמו וכל אנשי ביתו וישמעאל בנו וילידי ביתו ביום אחד, והיה הדם מטפטף כמה וכמה, שני' בעצם היום הזה נמול אברהם וישמעאל בנו וילידי ביתו ומקנת כסף נמולו איתו (בראשית יז, כ"ב) 33. ונטל אברהם כל העורלות ועשה מהן גבעה בתוך ביתו. אמר הק': בוא ונבקר את החולה. אמ' מלאכ' לפני: ל'שעו. מה לך לבקר למקום הסנופת דם וריח רע? אמ' להם: חייכם, ערב עלי ריח אותו דם כמור ולבונה, ואם אין אתם הולכ' אני הולך, שני' אלך לי אל הר המר ואל גבעת הלבונה (שיר השירים ד, ו), וכת' וירא אליו י"י וגו' (בראשית יח, א). לפי שהיה חולה מחמ' מילה זרח לו שמש לרפואה, שני' וזרחת לכם יראי שמי שמש צדק' ומרפא בכנפיה (מלאכ' ג, כ) 34. א"ר יוסי 35: גדול כוח המילה שדוחה שבת, שני' וביום השמיני ימול בשר ערלתו (ויקרא יב, ג) — אפי' בשבת. מה שאין כן בשאר מצות, כגון: נטילת לולב ותקיעת שופר, שאין דוחין שבת, חוץ מיום הכיפור' שדוחה שבת, שמתענין בו, לפי שחפץ הק' להחיות את ישר' ולכפר עוונותיהם (י), וחשובין לפניו כאילו היום נולדו ונעשין בירייה (י) חדשה ותר' הם כתינוק שנולד לאויר העולם, ואין בו עון, כך ישר' אין בהם עון ביום הכיפורים 36, ולכך דוחה את השבת, וחביבה מילה שדוחה את שניהם.

ילמדנו בילקוט תלמוד תורה, שהביא מאן בספרו: The Bible etc., Cincinnati 1940, חלק עברי, עמ' שא, "ליקוטי ילמדנו" לר"ש בוכר ב"ספר הליקוטים" של גרונדס, ח"ו עמ' גנו "כללי המילה לר' יעקב הגור", שם עמ' 43 וכן שם עמ' 9, ועיין עוד במש"כ מאן שם בהערה 230 ובדברי ר"ח אלבק במכוא לבראשית רבתי, ירושלים ת"ש, עמ' 3, וגם בפירושי רבותינו בעלי התוספות לבראשית יז, כו ובמושב זקנים על התורה לבראשית יח, כו ובאור זרוע, הלכות מילה, סי' קו סי"ג.

30 בכה"י: י"ה, צורה זו של קיצור היא נדירה בכ"י אשכנזיים, רוחות צורות שונות של כתיבת שלוש יודין, ראה א. ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים תשי"ה, כרך ב, עמ' 121, הערה 13 ומ. שטיינשניידר M.G.W.J. n.s. 40 (1896), עמ' 130-134, בהעתיקתי אביא קיצור זה כשינוי קל: י"י.

31 צ"ל להיפך.

32 השווה לתנחומא הרביל וירא ב, תנחומא בוכר שם ד ואגדת בראשית פ"ט, נוסח כה"י שונה בכמה פרטים חשובים מן הנוסחים שבמדרשים אלו, והשווה גם לכללי המילה לר' יעקב הגור, שם עמ' 43.

33 הפסוקים הובאו בשיבוש.

34 לא מצאתי דרשה מעין זו על אברהם, אבל היא נדרשת במקורות על יעקב, ראה ב"ר פמ"ה, ובמקורות שצוינו במהדורת תיאודור-אלבק שם, ועוד ברש"י לבראשית לב, לז שהביא את המדרש בקירוב לשון לתנחומא בוכר וישלח י, עצם הרעיון שהקב"ה נתגלה לאברהם כדי לרפאו הוא ידוע, וראה לע"ז בתורה שלמה לבראשית יח, א — סעיפים יג, טו, טז. עוד ראוי לציין בנושא זה, שבמדרש הנעלם, זוהר לבראשית דף צח ע"א, נדרש הפסוק הנזכר בהתייחסות לפרשה זו באברהם, וע"ש.

35 ראה נדרים פ"ג מ"א, ירושלמי שם ה"ט, בבלי שבת דף קלז ע"ב, וראה גם תנחומא לך טז, שכל טוב לבראשית יז, יב, מדרש הנדול לבראשית יח, א (מהדורת מ. מרגליות, עמ' רע), כללי המילה לר' יעקב הגור, שם עמ' 11, סמ"ג עשין כת וערוגת הברשם כרך ג, שם עמ' 186 ואילך.

36 ההנפקה המופיעה כאן לדחיית שבת על-ידי יוה"כ היא, לפי מיטב ידיעתי, מחידושו של הדרשן דגן, אם כי מרכיבי הדרשה ידועים. ראה ססדר"כ "ולקחתם" ג (מהדורת מנדלבוים, עמ' 408, ואינו בכל כתיבי היד, והשווה מהדורת בוכר דף קסב ע"ב והערה גה שם) בדרשה לפסוק (תהילים קב, יט) "תכתב זאת לזכר אחרון", ולמקבילות ראה בוכר ומנדלבוים שם, ויש להוסיף על דבריהם גם ליקוט המכירי לתהילים שם, בעניין הגדון ראה גם ססדר"כ בסוף הפסקה לרה"ש (מהדורת מנדלבוים ח"ב, עמ' 346, מהדורת בוכר דף קנה ע"ב) וכן בויק"ר בסוף פכ"ס (מהדורת מרגליות ח"ג, עמ' תרפז) וכן מצינו שם: "א"ל הקב"ה: דף קנה ע"ב)

למ"ל. הבן יקיר לי אפרים (ירמיה לא, יט). ה"ת אליה למפרע, כי אליה מבני אפרים הוא.³⁷ ד"א הבן יקיר לי (שם) בן שנימול הוא יקיר וחביב לפני הק', כי אליה הוא מצוי אצל³⁸, וזהו שרמז: אם ילד (שם) — בגי' מ"ל, כי מדי דברי בו (שם) בגי' ח', בן ח' ימים כשנימול. זכר אזכרנו עוד (שם) זכר כת' — חסר ו', כלומ' אם הוא בן זכר, רחם ארחמינו (!) (שם) מן הרחם ארחמינו (!). ד"א רחם בגי' אברהם³⁹, בזכות רחם ארחמינו (!), כי אברהם נצטוו תחילה [צד, ע"ב] על המילה. וזהו ארחמינו (!) פ"י אריח ממנו ריח גיחוח⁴⁰, כשאדם מלא כגן⁴¹ הוא מעלה ריח גיחוח לפני הק', לשמונה, היינו לח', פותחין לו⁴² שער גן עדן⁴³, וח' בגימט' שני דליתין, רמז כי לשער אחד עושין שני דלתות זו כנגד זו, כדמפורש במסכת מידות⁴⁴, וכן כשתיקה שני דליתין ותשימים זה כנגד זה ויהיה ח' כזה [א], או תמחוק אמצע גגן של ח' ויהיו שני ד', הרי כ"ד (!) דומין לח' ולשער, והנימול לח' בא לעול' הבא.

[בגין], מכיון שנכנסתם לפני בדין ויצאתם בדימוס, מעלה אני עליכם כאילו היום נעשיתם כאילו היום בראתי אתכם בריה חדשה, [הה"ד]: כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה וגו' (ישעיה סו, כב). למקבילות ראה מרגליות ומגלובים שם. בפרקי דרבי אליעזר⁴⁵ רפכ"ט מצין הדרשן, שמילת אברהם היתה ביום הכיפורים, וראה בהערות הרד"ל שם, בכללי המילה לר' יעקב הגזר שם, עמ' 5, בפירוש רבותינו בעלי התוספות לבראשית יו, כו ובמושב זקנים לבראשית יח, כו.
37 איני מוצא מקור לדבריה. הרעות אמנם חלוקות בשאלת מוצאו של אליה, ובכללן אתה מוצא שלוש השקפות, והן: א. שהוא מבני גד. ב. ששבטו הוא שבט בנימין. ג. שפנחס הוא אליה, והוא איפוא מבני לוי, וראה בדברי מ. איש-שלום במבואר ל"תנא דבי אליהו" שלו, עמ' 2 ואילך, וכן בדברי ל. גינצבורג ב"מגורת המאור לאלנקווה, כך ג, עמ' 476. The Legends of the Jews, vol. vi, pp. 316-317. בעניין זהו פנחס ואליהו ראה גם ענלאו בהערות ראה פרקי דרבי אליעזר ספכ"ט, ובהערות הרד"ל שם וכן ילק"ש בלק רמז תשסו, ספר חסידים, כ"י פרמא (מהדורת ויסטיניצקי), סי' תקפה ובמגורת המאור לאלנקווה, שם עמ' 476-475. לעניין כסא אליהו ראה בג"ל וכן במקורות שצין ענלאו במגורת המאור שם, ועוד ברוקח הלכות שבת סי' מה, בכללי המילה לר' יעקב הגזר, שם עמ' 59 ואילך, בכללים של ר' גרשם הבן, שם עמ' 113, במנהיג הלכות מילה לר' בשבלי הלכות, הלכות מילה סי' ה, בדרשת הוזהר לפסוק (בראשית א, כ): "ועוף יעופף על הארץ", הקדמה דף יג ע"א, כמה שצטט גלאסברג ב"חלק המילואים", שם עמ' 176, 178, 180, וכעיקר, שם עמ' 231 ואילך.
39 ראה גדרים דף לב ע"ב ובמקורות שצין מ. מרגליות בהערותיו למדרש הגדול, בראשית יו, א והוסף עליהם לקח טוב לבראשית יו, א, פירוש רבותינו בעלי התוספות לבראשית שם, פירוש הריב"א לבראשית שם, מחזור ויטרי פסקה כב, וכן כללי המילה לר' יעקב הגזר, שם עמ' 95.
40 הדרשן קרא את הפועל כנוטריקון.
41 כוונתו — שהנימול רווי דמים כגן, וראה ישעיה נח, יא.
42 תיבה זו תלויה בכ"י מעל לשורה.
43 משמע ניצול מדינה של גיהנום, וראה עירובין דף יט ע"א, תנחומא לך כ, תנחומא בובר לך כו, שוח"ט ה. א. מדרש ילמונו לבובר בתוך ספר הליקוטים של גרינהוט, ח"י, עמ' ג, בראשית רבתי פ"ח, מדרש הגדול לבראשית יו, י (ובמקורות שצין מ. מרגליות במהדורתו עמ' רעג), ילק"ש למשלי רמז תתקסד, ילקוט המכירי למשלי לא, כא, מגורת המאור לאלנקווה, חלק ג, עמ' 474, מגורת המאור לאבנהב, שם עמ' 188, ערוגת הבושם, כך א, תרצ"ט, עמ' 227, ושם כך ג, ירושלים תשכ"ג, עמ' 154-153, וכן שם עמ' 192, 204, בפירוש בעל הטורים לבראשית א, א, וראה עתה גם בסידור רבינו שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא סי' קט, שם עמ' רפה"פ, והשווה לנאמר במגורת המאור שם. בדרך זו יש לפרש את האמור בברכת המילה: "צוה להציל ידידות שארגו משחת" וכן פורש גם במחזור ויטרי סי' תקא, ב"כללי המילה לר' יעקב הגזר", שם עמ' 92-90 וגם ב"כללי" ר' גרשם, שם עמ' 128. לעניין הגזר כן השווה גם ב"ר פרשה מה, ז, ומאמר ב"ר צוטס גם באור זרוע, הלכות מילה, סי' קד (ויש להוסיף מ"מ זה למה שצין במגורת יהודה לב"ר שם).

ראה שם פה, מא.

45 צ"ל: ה"ד [הדליתין].

שלוש דרשות אשכנזיות קדומות מכ"י בית הספרים

למ"ל. גדולה מילה שניתנה לצדיקים, כיצד? אדם הראשון נולד מהול וכן גוח וכן שם בן נוח⁴⁶. נוח מלכי צדק מלך שלם (בראשית יד, יח) אמרו חכמי⁴⁷, שנולד מהול, והוא שם בן נוח, וזהו מלך שלם, ר"ת משלמפר' הוא שם בן נוח⁴⁸. ד"א מלך שלם (שם), ש"מל⁴⁹, שנולד מהול. ד"א מלך שלם הוציא (שם) רמזו מהול⁵⁰. מהו שלם? שכל מי שנימול הוא שלם בלא מום, שהעורלה בעל מום⁵¹, משל למשורנא⁵², שהיתה יפת תואר, ועברה לפני המלך וראה שהיו ציפורניה ארוכות יותר מדאי, אמר לה חמלך: כולך יפה רק תעבורי (!) את המום הזה היא הציפור, כך כיון שראה הק' את אברהם שהיה צדיק, אמר: העבר העורלה, הרי אתה שלם ותמים מכל מום. "סליק".

46 ראה אבות דרבי נתן נר"א ספ"ב ושוח"ט ט, ז, בשני מקורות אלו נמנים י"ג שנולדו מולים, וביניהם הנזכרים כאן. באבדר"ן שם מצוי הויהוי שם — מלכיצדק, כבדרשתנו, וראה לעניין זה "מגנת יהודה" לב"ר מג, ו (תיאודור אלבק, עמ' 420), ל. גינצבורג, שם כך ה, עמ' 225, הערה 102 (מהדורה עברית, כך ב, עמ' 164, הערה 102), מרגליות לויק"ר כה, ו (עמ' תקפ בהערות), והוסף לדבריהם גם ר"ע מברטנורא לבראשית יד, יח. בעניין מלכיצדק שנולד כשהוא מהול, ראה בב"ר פמ"ג ה, ובהערות תיאודור למקום. בתנחומא נוח ה, אין נזכרים לא שם ולא מלכיצדק בין אלו שנולדו מולים, אלא שהוא מונה ז בלבד, וראה גם בתנחומא בובר שם ו, ובהערות בובר למאמר, ועתה גם בסידור רבנו שלמה ב"ר שמשון מגרמיזא שם עמ' רפכ"פג (וראה שם הערה 1) וכן שם עמ' רפד"פז. הויהוי של שם ומלכיצדק מצוי אף בכתבי מחברים נוצריים החל מהירונימוס, וראה בע"ז ח. מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל"א, עמ' 63, ושם עמ' 174.
48 כך גם בבבלי הטורים לבראשית יד, יח.
49 אותיות שלם כאותיות שמל.
50 אולי הדרשן התכוון להדגיש את האותיות המרכיבות את התיבה "מהול" הנמצאות במפורז במשפט.

51 ראה לע"ז ב"ר פמ"ו ב, תוספתא גדרים פ"ב מ"ה, תנחומא לך, כה, גדרים דף לב ע"א, פרקי דרבי אליעזר פכ"ט, במ"ר יח, יו, סדר אליהו זוטא, מהר" איש-שלום פכ"ג, מדרש אגדה רפ"ז, ילקוט שמעוני בראשית רמז פא, ושם ירמיה רמז שכא, רש"י על התורה לבראשית יו, א, מגורת המאור לאבנהב, שם עמ' 180, כללי המילה לר' יעקב הגזר שם עמ' 8. עוד דיון מפורט בעניין זה ראה בעקדת יצחק לר' עראמה, לך, שער יח, נוסח המשל כאן שונה מנוסחו בב"ר פמ"ו, ד (ראה במהדורת תיאודור אלבק, עמ' 461 (שכדומה לו נמצא בילק"ש לבראשית שם, בכללי המילה לר' יעקב הגזר, שם עמ' 8, וברמזו גם בערוך כרם א), והוא שונה גם מן הנוסח המצוי במדרש אגדה, מהדורת בובר, פ"ז עמ' לו.